

Бегимова Г.А.¹, Асхатова Ф.Е.²

¹ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: gukjik_76@mail.ru

²2-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ.

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ЗАҢ ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛЫ

Заң тілі өзінің лексикасы, терминологиясы, сонымен қатар синтаксистік ерекшеліктері арқылы құрылымды әрі күрделі болып табылады. Сондықтан, оларды қолдану, түсіну және интерпретациялау таза маман емес тұлғалар үшін қиындық туғызады. Бүгінгі таңда түрік тілі ғылым тілі ретінде бай сөздік қоры мен терминологиялық көздері арқылы ең күрделі құқықтық терминологияны айқындауға құзыретті. Бұл мақалада негізінен түрік заң тілінің терминологиясы мен сөздік қоры, сондай-ақ олардың тарихи қалыптасуы қарастырылады.

Түйін сөздер: заң тілі, термин, лексика, тарихи қалыптасу, заң.

Begimova G.A.¹, Askhatova F.Y.²

¹candidat of philology sciences, assistant professor, L.N.Gumilyov Eurasian national university,
Kazakhstan, Astana, e-mail: gukjik_76@mail.ru

²graduate student, L.N.Gumilyov Eurasian national university, Kazakhstan, Astana

Features of modern Turkish legal language and historical formation of law terms

Legal language is the most complicated and hard to understand version of the standard language due to its lexicon, terminology as well as syntactical features. Therefore, the use, comprehension and interpretation of this language by non-specialists is very difficult. Turkish, as a language of science, has reached today the competence to express the most complicated legal relations because of its vocabulary and terminological basis. This article primarily deals with the terminological basis and vocabulary of the modern Turkish legal language also taking into consideration their historical formation.

Key words: Language of law, Turkish legal language, term, law, historical formation.

Бегимова Г.А.¹, Асхатова Ф.Е.²

¹к.фил.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: gukjik_76@mail.ru

²магистрант 2 курса, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Алматы

Особенности языка закона и историческое становление терминов в современном турецком языке

Юридический язык является наиболее сложной и трудно понятной версией стандартного языка из-за его лексики, терминологии, а также синтаксических особенностей. Поэтому использование, понимание и интерпретация этого языка являются сложной задачей для специалистов. Турецкий язык как язык науки достиг сегодня компетенции выразить самые сложные правоотношения с помощью его словарного запаса и терминологической основы. В этой статье в основном рассматриваются терминологическая основа и лексика современного турецкого юридического языка, а также их историческое становление.

Ключевые слова: закон, термин, лексика, историческое становление, язык закона.

Кіріспе

Қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас ережелері мен құқығын белгілейтін, реттейтін және шектейтін заңдар екені баршамызға мәлім. Ал осы заңдарды айқындау және оларды жазбаша мәтіндерде көрсету үшін қолданылатын құрал – тіл оның ажырамас бөлігі. Осы ретте «заң мен тіл» арасындағы өзара тығыз байланысты ескере келе, заң тілінің тіл біліміндегі өзіндік орны мен ерекшелігін айқындауға болады. Қазіргі түрік тіл білімінде заң тілінің тамыры терең және де өзіндік кең, тілдік деректер көзіне бай. Әйтсе де түрік заң тілі ғылыми тұрғыдан зерттеулерге мұқтаж. Тек қана соңғы он жылдықта бірқатар мақала түріндегі зерттеулер болмаса, егжей-тегжейлі зерттеле қоймағандығын айтуға болады. Осы тұрғыдан қарағанда біздің зерттеп отырған тақырыбымыз әрі өзекті, әрі тың.

Көп жылдар бойы түрік заң тілін түсінуге қиындық туғызатын күрделі әрі ұзын құрылымды, түсініксіз қайталанымдар мен көне сөздердің жиі қолданысы мамандардың назарына ілікті. Алайда, мамандардың пікірінше, бұл ерекшеліктер заңдық сипаттамаларды түсіндіру үшін, олардың мағынасын ашу үшін және әрбір бірлікті сипаттау үшін пайдаланылады. Ал халық арасында бұл тіл – тек мамандар арасындағы қарым-қатынас тілі және түсінуге қиындық туғызатын сала болып табылады (Бхатия, 1987: 110). Біздің – мақсатымыз қазіргі түрік заң тілі мен ерекшеліктерін айқындап, терминдік қалыптасуын зерделеу.

Негізгі бөлім

Түрік заң тілінің ерекшеліктері. Бренда Данет заң тілін: 1) жазбаша немесе ауызша; 2) ресми (стереотиптік, ресми, консультациялық, күнделікті) деп екі топқа бөледі. Құқық жазба мәтіндерінде келісімшарт пен өсиет сияқты құжаттар *стереотиптік* болып табылады. *Ресми* түрлерге заңдар, адвокаттардың өтініштері және жоғарғы соттың шешімдері кіреді. Ауызекі тілде құрылған құжаттарға келсек, стереотиптік құжаттар мазмұнын өзгертуге болмайды, керісінше, ресми құжаттардың құрылымы өзгертіле алады, бірақ алдын ала жоспарлауды қажет етеді. Бұл топқа соттың куәгерлік өтінімдері кіреді. Куәгерлердің сөздері ресми заң тілінің *консультациялық* түріне, ал алдын ала жоспарланған сарапшылардың өтініштері *ресми* топқа кіреді. Ресми тілдің *күнделікті* деп аталатын соңғы түрі күнделікті қолданыстағы заңдық риторикамен

салыстырғанда бейресми болып табылады. Ол заңгерлік және адвокаттық конференцияларда немесе адвокаттардың өздері арасындағы құқықтық талқылауларда қолданылады (Данэт, 1985: 277).

Заңдардың екі негізгі функциясы бар: 1) адамдар арасындағы қатынастарды реттеу; 2) әлеуметтік тәртіпті орнату. Басқаша айтқанда, заңнама қатынастарды анықтайды, қандай мінез-құлыққа жол берілетінін түсіндіреді немесе зардап шеккендердің құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Демек, заңның және оның негізіндегі заң тілінің негізгі функциясы – өз ережелері мен санкцияларына сәйкес адамдарға дұрыс жол сілтеп, олардың мінез-құлқын шектеуге бағытталады (Данэт, 1985: 274). Осы негізгі функциялардың шеңберінде түрік тіліндегі заң терминдері басқа да тіл білімі салаларынан ерекшеленеді. Ең алдымен, заң жобасын дайындайтындар халық алдындағы міндеттерінен қашып кету немесе олардың құқықтарын шектеу сияқты үрдістер орын алмауы үшін жобаларды мүмкіндігінше лингвистикалық ресурстарға қолжетімді, барлық заң бөлімдерін қамтитындай және түсінікті тілде дайындауға тырысады. Бұл өз кезегінде заң тіліндегі сөйлемдердің ұзын және көлемді болуына алып келеді. Яғни, қазіргі таңдағы заң тілінің құрылымды болуы оның әрбір бірлікті түсіндіру міндетінен туындап отыр.

Заң тілін басқа тіл білімі салаларынан ажырататын тағы бір ерекшелігі – заңның пайда болуы. Басқа жазба мәтіндердің барлық түрлерінде мәтінді шығаратын да, жазатын да бір автор болатын болса, заң мәтіндерінде басқаша болып келеді. Бұл дегеніміз – парламентке мүше болып табылатын мемлекет қызметкерлері заңды қабылдаса, ал қағаз бетіне заңнамалық келіссөздерге қатыспайтын мүлде басқа адамның түсіруі. Бұл жағдай, тіл білімінде ерекше бір тілдік бөлімді құруға ықпалын тигізді. Сонымен қатар, мәтіннің басқа түрлерінде автор мен оқырмандар бір әлеуметтік топ құрайтын болса, ал заң әлемінде заңды судьялар, адвокаттар немесе заңгерлер шығарады және де аудиториясы қарапайым адамдардан құралады. Лакоффың айтуынша, заңдар қарапайым адамдарға қатысты жасалса да, мамандар тарапынан оқылып, қолданылады (Лакофф, 1990: 128).

Заң тілін түсінудің тағы бір қиын тұстары, көне сөздердің қолданылуы, синонимдер мен кәсіби терминдердің көп болуы және кей-

бір сөздердің басқа мәнде жұмсалуды болып табылады. Қазіргі түрік заң тіліндегі ерекше көзге түсетін жайт – кірме сөздердің шектен тыс қолданысы. Араб және парсы тілінен енген сөздердің заң тілінде жиі қолданылуы оны күнделікті тілден ажырауына себепті тигізді. Осы тұрғыдан, Азаматтық кодексті зерттеу барысында заң тілінің түсінуге қиын тіл екені анықталды. Мысалы, түрік тіліндегі «Kimse hürriyetini ferağ edemediği gibi kanuna veya adabı umumiyeeye mugayir surette takyid dahi edemez (МК.23)» сөйлемінде кездесетін *ferağ, adabı, umumiyeeye, mugayir, takyid* сөздері араб тілінен енген сөздер. Сонымен қатар, түрік заң тілінде араб, парсы тілінен енген сөздермен қатар, араб-түрік, парсы-түрік тілдерінен құрылған сөз тіркестері де қалыптасқан. Мысалы, *ferağ* (араб) *etmek* (түрік) – бас тарту, *takyid* (араб) *etmek* (түрік) – мінез-құлықты шектеу, *her* (парсы) *hangı* (түрік) – кез келген т.б. (МК.29)

Қазіргі түрік заң тілінің тағы бір ерекшелігі – халықтық лексикада құқық мағынасындағы кейбір сөздердің заң әлемінде өзгеше мағыналарда қолданысқа ие болуы. Айталық, «*kaza/ апат, сот процесі*» сөзі халықтық лексикада «адам не мал өліміне себеп болатын немесе залал келтіретін жайттарда /*Can veya mal kaybına veya zararına sebep olan kötü olay/* (Түрік тілінің сөздігі, 1992) қолданылса, заң әлемінде осы сөздің мағынасын беретін «*yargı/шешім*» термині қабылданған. Немесе, «*tasarruf /қолдану, үнемдеу*» сөзі жалпыхалықтық тілде «ақша немесе кез келген нәрсені үнемді пайдалану (*para veya herhangi bir şeyi idareli tüketme* (Түрік тілінің сөздігі, 1992) дегенді білдірсе, заң тілінде «қандайда бір құқықты қолданылуы (құқыққа ие болу), бір істі атқару / *bir hakkın kullanımı, işlem/* (Тайлан, 1982: 171) деген мағынаға ие. Қазіргі түрік заң тілінде синонимдерді де жиі кездестіруге болады. Әсіресе түрік, араб және парсы тіліндегі сөздер бірге қолданылады. Айталық, құқық тілінде бір ойды жеткізуге құрылған мағынасы бір, бірақ түбірлері әр түрлі болып келетін бірден көп сөздердің белсенді жұмсалатындығын мына мысалдардан байқауға болады: *kişi* (мүр., *An.19, şahıs* (ар. *TK,68*) / «адам»; *azami* (ар. *СК,313*), *en çok* (мүр. *An.19*) / «ең көп» т.б.

Заң тілінің тағы бір өзгешелігі, заңдардың тек белгілі бір адамға емес, барлығына ортақ болуы. Бұл жайт тілде *әркім, әр, біреу, әр адам, ешкім* сияқты жалпылама және белгісіздік есімдіктерінің жиі қолданылуына әкеп соқтырды. Мысалы, *әркімнің меншік құқығына және*

мұраға құқығы бар. (herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.(An, 35); Ешкім азаматтық құқықтан және оларды ішінара пайдаланудан бас тарту алмайды. (Kimse, medeni haklardan ve onları kullanmaktan kısmen olsun ferağat edemez. МК, 23) т.б.

Түрік заң тілінің терминделуі. Басқа ғылым салалары сияқты құқық саласының да өзінің орныққан терминдері бар. Құқық тілінің басқа ғылымдардан айырмашылығы оның жақсы тұжырымдалған және тұрақты терминология жүйесінің болуы.

Еуропаның көптеген құқықтық жүйелері сияқты, қазіргі таңдағы неміс құқық жүйесі Рим мәдениеті мен Латын тілінің негізінде құрылған. Сондықтан, неміс құқық тілін зерттеуді осы елдер тұрғысынан түсіндірген жөн. Ал түрік халқының мәдениеті негізінен ислам дініне негізделгендіктен, құқық тілінің қалануына да ислам діні әсер етпей қоймады. Алайда, Танзиматтан кейінгі кезеңде еуропалық мәдениет пен өркениеттің ықпалымен заңды ойлау стилі мен жасалу жолдары де өзгере бастады. Осы жаңа құқықтық тұжырымдаманың шеңберінде түрік құқықтық жүйесіне еуропа құқықтық жүйелерден (Рим заңына негізделген) көптеген жаңа ұғымдар мен терминдер ене бастады. Алғашқыда бұл жаңа ұғымдар мен терминдерді мүмкіндігінше осман тіліне алмастыруға тырысты. Осылайша, XIX ғ. Осман заң тілі, басым бөлігін кірме сөздер (араб, парсы) құраған жаңа ұғымдармен толықтырылды. Себебі, осман зиялылары араб және парсы негізді түбірлерге негізделген ғылым тілін құруға тырысты. Мысалы, «үлгі, идеал» ұғымын білдіретін *fıkr* түбіріне араб грамматикасы ережелеріне сәйкестендіріп *mefkûre* сөзі қосылды. Осылайша осман зиялылары жаңа терминдерді түрікше негіздеуге тырыспады (Зүлфикар, 1991: 6).

Тіл революциясынан кейін, ғылымның басқа да салаларындағы сияқты заң және құқық тілін түрікшелендіру ісі басталды. Осы мақсатта, 1934 жылы басқа тілдердің негізінде жасалған терминдердің 160 жаңа нұсқасы ұсынылды (Зүлфикар, 2006: 314). Олардың бір қатары мына терминдер: *tâbiyet – bağılılık* (мәуелділік), *istiklâl – bağımsızlık* (мәуелсіздік), *müstemleke – dış toprak* (отарлық), *kaide - kural* (мұғыр), *devlet – kurultay* (мемлекет), *nazariye – öz görüş* (теория), *dâhili harp – iç savaş* (азаматтық соғыс), *müşadere – zor alma* (тәркілеу), *vatandaşlığı kabul – yurtlulaştırma* (ұлттандыру), *misak – bağdaşma* (үйлесімділік).

Түрік ғалымы, профессор Х. Зүлфикар құқықтық терминдерді түрікшелендіру туралы былай дейді: «Заң терминдерінің түрікшеленуі ең алдымен ескі конституцияның өзгеруі мен жаңаруынан басталады. 1876, 1921 және 1924 жылғы конституциялардан кейінгі жылы көп партиялы кезеңде шыққан Конституцияда тіл өзгерген болатын».

Тілдік қарым-қатынастарды зерттеген белгілі түркітанушы Йохансон бір тілге басқа тілден енген сөздерді «кірме» сөздер деп емес, «көшірмелер» деп атап, оларды үшке (жалпы, таңдалған және аралас) бөледі. Жалпы көшірме деп сөздердің өзгертілмей алғашқы қалпында басқа тілге енуін атаса, таңдалған деп сөздердің құрылымының қабылдаған тілге қарай бейімделуін айтады. Таңдалған көшірмелерде негізгі тілдегі лексикалық бірліктердің жасалу ерекшеліктері (семантика, синтаксис, жиілік) алушы тілге мысал ретінде беріледі. Ал аралас көшірме, тілдік бірліктердің жалпы көшірмедегідей дәл қабылдаса, таңдалған көшірмедей синтаксистік құрылымын да қабылдайды (Йохансон, 1992, 179).

Республика кезеңінде түрік заң тілі мен құқық терминдерін түрікшелендіру ісі тоқтаусыз талпыныстар мен ерен еңбектің нәтижесінде біраз алға жылжыды. Түрік заң тілінде көптеген түрік тілді туынды терминдер қалыптасты: *davacı* (малаңкер), *davalı* (жауапкер), *savunma* (қорғаныс), *yargılama* (сот), *sanık* (айыпталушы), *eylem* (әрекет), *içerik* (мазмұн), *aykırılık* (бұзақылық), *algılama* (қабылдау), *düzenleme* (реттеу), *kovuşturma* (қуғынға ұшырау), *soruşturma* (тергеу), *oturum* (сот отырысы). Терминдердің түрікшеленуі – құқық тілінің түсінікті болуымен қатар, оның ғылыми және мамандырылған тіл ретінде дамуына жол ашты. Алайда, бұл нәтижеге қарамастан түрік заң тіліндегі араб және парсы тілдерінен енген терминдер қолданыстан түбегейлі шыға қоймады: *müşteki* (шағымданушы), *dava* (жағдай), *hüküm* (үкім), *temyiz* (апелляция), *tazminat* (өтемақы), *nafaka* (алимент) т.б. Сонымен қатар, арнайы таңдалып алынған кірмелер де бар. Мысалы, түрікшедегі тәркілеу сөзі *zoralm* (Осм. *müsâdere*), күту уақыты – *zaman aşımı* (Осм. *mürûr-u zamân*), атазаң – *anayasa* (Осм. *teşkilât-ı esâsiye*), заң шығарушы – *kanun koyucu* (Осм. *vâzi-i kânûn*), куәгер – *tanık* (Осм. *şâhid*), мойындау – *tanıma* (Осм. *teşhis*), міндетті ережелер – *emredici hüküm* (*âmir hüküm* < Осм. *hükûm-i âmir*), өтініш – *başvuru* (Осм. *mürâca'ât*), күшіне ену – *yürürlüğe girmek* (Осм. *meri olmak*), қоғамдық пікір – *kamuoyu* (Осм. *efkâr-ı umûmiye*

< Fr. *opinion publique*) т.б терминдер.

Байқағанымыздай қаншама тілді тазалау жұмыстарының жүргізілгеніне қарамастан, араб және парсы тілдерінен енген терминдер әлі де өз белсенділігін күні бүгінге дейін жоғалтпай келеді. Айталық, *vasi, veli* (қамқоршы), *fail* (қылмыскер), *ihlal* (заң бұзу), *istismar* (қанай), *velayet* (қамқоршылық), *tashih* (түзету), *şerh* (түсініктеме), *tebligat, tebliğ, ihtar* (ескерту), *ikmal* (жабдықтау), *infaz* (орындау), *mülakat* (сұхбат), *nafaka* (алимент), *tazminat* (өтемақы), *müessese* (мекеме), *mütalaa* (нікіртмалас), *temyiz* (апелляция), *müşteki* (шағымданушы), *müsadere* (тәркілеу), *müdafî* (қорғаушы), *infaz* (амқару), *muhakeme* (дәлел) т.б. терминдер бұған дәлел бола алады. Түрік заң тілінде араб, парсы тілдерімен қатар батыс елдерінен енген терминдер де көптеп табылады. Сонымен қатар көптеген терминдер түрік тіліне еніп, орнығып қалған. Мысалы, *avukat* (қорғаушы), *koordinatör* (үйлестірушісі), *prensip* (қағида), *sistem* (жүйе), *teori* (теория), *rapor* (есен), *enterne etmek* (бейтараптай), *ekspertiz* (сараптама), *prosedür* (рәсім) т.б.

Кейбір заң іс-қағаздарында ескі және жаңа сөздер бірге қолданылатынын байқауға болады. Мысалы, *bilâ müddet* (сүресіз) – мерзімсіз, *tashih* (düzeltme) – түзету, *tevhid* (birleştirme) – қосылу, қатарға ену, *ifraz* (ayırma) – бөлініс, *emprevizyon* (beklenmeyen durum) – күтпеген жағдай, *kadastro* (tapulama) – белгілеу, *re'şen* (kendiliğinden) – стихия. Бұл құбылыс, бір жағынан кейбір терминдердің әлі күнге дейін жалпыға түсінікті болмауынан болса, екінші жағынан жаңа терминдердің қажетті деңгейде дамымағанын көрсетеді.

Түрік құқық терминдерінің қалыптасу кезеңдері. Түрік заң тіліндегі терминдердің көрінісі тарихи және әлеуметтік процестердің нәтижесі болып табылады. Сондықтан, Түркияның бастан кешірген тарихы мен мәдени өзгерістері де назардан тыс қалмауы керек. Түрік тіліндегі құқық терминдерінің қалыптасуын зерттеуде оны тарихи кезеңдермен байланыстырып бірнеше топқа бөліп қарастырмақпыз: Исламға дейінгі дәуір; Ислам дәуірі; Танзимат дәуірі; Осман дәуірі; Республика кезеңі.

Исламға дейінгі түрік заң тілі. Түрік тіліндегі құқықтық терминдердің қалыптасуы исламға дейінгі кезеңге сәйкес келетіндіктен, заң тілінің қалыптасуын осы кезеңнен бастап зерделеу орынды. Жалпы түрік тіліндегі құқықтық терминдер өзінің қалыптасу жолын мемлекеттік емес ұйымдардан бастады десек қателеспейміз. Себебі, әр қауымдастықтың өз ішінде

құқығы болды. Мысалы, көшпелі өмір салтын ұстанған ғұндардың заң туралы түсініктері мемлекет құрған уақытпен бірге пайда болды. Түрік қағанаты кезеңінде де, мемлекет құруда заңның болғанын айта аламыз. Орхон жазба ескерткіштерінде Тәңірден күш-қуат алатын ел билеуші қаған мемлекеттің заң шығарушысы болып табылады делінген. Сонымен қатар, ежелгі түркілерде отбасы, гендерлік және басқалардан өзгеше «құлдық» тақырыптарды қозғайтын жекеменшік құқық болды (Үчок, Мүмджү, Бозқырт, 2002: 14-28). Ұйғыр мемлекеті VIII ғ. – XIII ғ. басына дейін Ғұн мен Түрік мемлекетінің құқық жүйесінен өзгеше бір жүйе орнатты. Бұл құқықтық жүйе ислам дінінің енуіне дейін, тіпті одан кейін де жалғасын тапты. Өмір сүру салтының өзгеруіне байланысты ұйғырларда жазу дәстүрі дамыды. Сол заманнан бізге жеткен жазба деректер арасында құқыққа қатысты жазба ескерткіштер ерекше орын алады. XIX ғ. аяғында батыс түркітанушыларының Шығыс Түркістанға жасаған экспедицияларында көптеген құжаттардың табылып, зерттелуінің нәтижесінде ұйғырларда құқық жүйесі жоғары деңгейде болғандығын көрсетті.

Ұйғырлар қолданған құқық тілі бұл жазба деректермен қатар, Қытай деректері, Құтадғу білік пен Тариат ескерткішінде сақталған. Ал Шығыс Түркістандағы заңға қатысты табылған құжаттар неміс ғалымдары тарапынан жүйелі түрде Уйгурика (*Uigurica*) деген атпен жарияланды. Сонымен қатар, Р.Р. Арат, А. Джафероғлу, С.М. Арсал сияқты ғалымдар да осы құжаттарға зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Ұйғырлар заманында табылған құжаттарда қолданылған кейбір құқық терминдері:

Yang (кеден), *tutuq* (кепіл), *asig* (дивидент), *tüs* (пайыз), *agılıq* (қазына), *agıçı* (қазынашы), *agıçı ulugı* (бас қазынашы), *inçü* (жылжымайтын мүлік), *qıyın*, *qın* (жаза, құн), *qor* (зарар), *töläç* (өтемақы), *tanuq* (куәгер), *alim* (*düyun*), *alimçi* (*dayın*), *birimçi* (*medyun*), *bitig* (өсиет), *yaqa* (жалдау ақысы), *yargu* (үкім), *bogaguluqçı* (кісі өлтіруші), *ed* (мүлік, меншік), *viçung*, *buçung* (чек), *yarlıq* (бұйрық), *yasaq* (тыйым салығы) т.б. (Джафероғлы, 1934: 40).

А. Джафероғлуның «Ұйғырлардың құқық және қаржы істері (*Uyurlarda Hukuk ve Maliye Istihlaları*)» атты еңбегінде құқық терминдеріне баса назар аударылып, сараланады. Бұл ұйғыр құқық саласының институционализацияланған, стандартталған жүйе болғандығының бір айғағы.

Ислам кезеңіндегі түрік заң тілі. Ислам дәуірі қарсаңында құрылған Қарахан, Хорезм,

Газнелілер, Селжұқ сияқты мемлекеттер ислам дініне негізделген құқық жүйесін құрды. Ислам дінінің әсері Осман мемлекетінің құқық жүйесіне де ықпалын тигізді. Сол дәуірдегі білім беру жүйесі құқық тілінің дамуына елеулі әсер етті. Исламдық дәстүр мен араб тіліне бағдарланған діни мазмұндағы медреселер заңмен тығыз байланыста еді. Қоғамның мәдени өмірі мен әлеуметтік құрылымына әсер ететін бұл екі институт (құқық пен білім) медреседегі кеңсе сыныбы түлектерінің басқаруында еді. Осман қоғамында бұл жүйе XIX ғ. дейін жалғасып, басты рөл атқарды.

Алайда XIX ғ. кейін мемлекеттің билік жүйесі өзгерді. Басшылыққа батыста оқыған немесе елшіліктерден келген, батыстың құндылықтарын алға қоятын адамдар келді. Медреседен білім алған кеңсе сыныбының түлектері уақыт өте келе олармен күресу нәтижесіз екенін түсініп, XX ғ. басында мемлекеттік биліктен мүлде шығып кетеді. Осман империясы құлап, Республика құрылған кезде де Ататүрк заң жүзінде кеңсе сыныбын жауып, оларды шектеткен еді. Алайда, тарих сахнасынан шығарылған кеңсе сыныбы мен медресе, ұрпағына тілін, әдеп-ғұрпын, салт-дәстүрлерін мәдени мұра етіп қалдырды. Бүгінгі күні құқық тіліндегі Осман дәуірінің қалдығы осы медресе мен кеңсе сыныбының әсері болып табылады.

Шығыс тілдерінің ықпалында қалған құқық тілінде енді Танзиматпен қоса батыс тілдері, әсіресе, француз тілі өзін-өзі көрсете бастады. Түрік тіліне батыс ұғымдарының енуі сол кезеңнің басты ерекшелігі еді. Осман империясы кезеңінің аяғында білім жүйесінде батыс және шығыс диллемасының болғаны байқалады: бір жағынан медресе қалдырған шығыс құндылықтары болса, екінші жағынан батысқа тән «лайық» білім беру жүйесі мен олардан қалған әскери мектептер, медициналық және басқа да мекемелер тұрды. Осы кезеңде қоғам батыстанумен қатар, көптеген батыс тілінен жаңа ұғымдар мен терминдер ене бастады. Осылайша, соңғы уақытта батысқа лайық оқу жүйесінің алғашқы көрінісі болған әскери мектептер және олар құрған жаңа кезең пайда болып, француз тілі мәдени өмір мен заң тіліне әсер етпей қоймады.

Танзимат кезеңіндегі түрік заң тілі. XIX ғ. әскери мектептер медицина бақылауында еді. Осман мемлекетінің білім жүйесінің деңгейі дамыған елдердегі білім жүйесімен бірдей болуын мақсат еткен, II Махмұт 1827 ж. халықты жаппай оқытуға кірісті. Алайда, оқу бағдарламасының шетел әдебиетіне негізделуі,

әсіресе француз тілінде болуы қиындық туғызды. Осыған байланысты XIX ғ. маман дайындайтын арнайы оқу орындары ашыла бастады.

XIX ғ. құрылған мектептердің қатарында: Ауылшаруашылық мектебі, Азаматтық медицина мектебі, Білім беру мектебі, Ғылым мектебі, Бейнелеу өнері мектебі және Мұражай ісі мектебі болды. Олардың кейбіреуі халық арасында қабылданбаса, кейбіреуі көп уақыт өтпей жабылып жатты. Оған дәлел – құқық мектебі (Льюис, 2004: 8).

XIX ғ. екінші жартысында француз тілінің ықпалы артып тұрған шағы еді. Осы кезеңде алғаш университет ашылып, онда құқық факультеті өз жұмысын бастады. 1881 ж. II Абдуллахтың мекемені жапқанына қарамастан, 1900 ж. тамыз айында университет қайта ашылып, құқық факультеті өз жұмысын жалғастырды. Бернард Левистің айтуынша ол мұсылман әлеміндегі алғаш заманауи университет болды.

Медресе жүйесінен өтіп, батысқа бет бұру тілге жаңа ұғымдармен өзгеріс енгізді. Республика кезеңіне дейін, батыстан енген жаңа сөздерді медресе әдебиеттерінен алынған терминдермен алмастыра қолдана бастады. Яғни, француз тілінен енген сөздерді дәл сол қалпында қолданбай, оның осман тіліндегі баламасы коданылды. Бұл уақытта шағын түзетулер ене бастайды (Ақылдыз, 2004: 115). Құқық тілінің және оның терминдерінің дамуына әсер еткен факторларды зерттеуде Осман империясының құқық жүйесі мен хаттарын қарастыру арнайы зерттеуді қажет етеді.

Осман дәуірі. Осман империясы кезінде құқық жүйесі зерттеушілер арасында дау туғызады. Осы мәселе аясында зерттеуші Али Ақылдыз «Осман дәуіріндегі құқыққа қатысты зерттеулер мен тұжырымдамаларды үш топқа бөліп қарастырған жөн деп санайды. Бұл топтастыруды хронологиялық сипатынан гөрі маңыздылығына мән бере бөледі:

Осман құқығын ислам құқығының баламасы деп таныған Ө.Л. Баркан мен Дж.Үчок және олардың ізін жалғастырушылар тобы;

«Ислам ережелеріне бағынбайтын сұлтандар тарапынан шығарылатын заң» деген тұжырымды ұстананатын бірінші топқа қайшы топ;

Үшінші мәселені тарихи көзқараспен талдай келе, Осман заңын шарифат заңдарына сәйкес бағалады. Бұл топтың басшылары Х. Иналчык пен Ахмет Мүмжү болды.

Олардың пікірінше, Осман империясының ерте кезеңінде сұлтандар өздерінің тағын пайдаланып, шарифат заңдарына бағына отырып,

көне түркі дүниетанымының әдет-ғұрыптарынан аттап заң шығаруға көшті (Коч, 2000: 403).

Зерттеушілердің ұстанған осындай түрлі көзқарастарына қарай түрік құқық жүйесін қорытындылай келе, XVI ғ. Осман империясында болған тарихи өзгерістер құқық саласына да өз зарарын тигізді; XVI ғ. дейін Осман билеушілері түркі әдет-ғұрыптарына сәйкес заң шығарып, ескі түркі әдет-ғұрыптарын жалғастырды. Алайда, XVI ғ. соңында заң шығару ісінде «кеңсе сыныбы» мен шейх-исламдардың (ислам мәселелері бойынша ең жоғары мансап иесінің атағы) тікелей ықпалы болғаны байқалады. Бұдан, XVI ғ. дейін және XVI ғ. кейін Осман құқық жүйесінің екі түрлі болғанын көреміз. XIX ғ. батыс елдерінен «басқа қоғам заңдарын өз заңдары ретінде» қабылдап алу әрекеттері құқықтық жүйеге зайырлылық әкелді. (Үчок, Мүмджү, Бозқырт, 2002: 264). 1876 жылы Осман империясының бірінші және соңғы заңы болып табылатын Ата заңы (*Kanûn-ı Esâsî'ye*) қабылданғанша, Мұстафа Решит Пашадан бастап, Али мен Фуат Пашалар тарапынан кезінде бірнеше заңдар шығарылған болатын. Олардың ішінен *сауда, жаза және азаматтық* заңдарын атап өтуге болады. Бұлардың ішінде азаматтық құқықтан басқалары батыстан, әсіресе, француздардан еш өзгеріссіз алынған. Көптеген ұғымдар, *point de wiew* (нүктелі көзқарас) түрінде өзгертілмей, сол қалпында парсы тілінің әліпбиімен таңбалана енген болатын. Оған мысал ретінде 1876 жылғы француз тіліндегі Бельгия конституциясының түрік тіліне бейімделе жазылған Ата заңын айтуға болады. Алайда, сол дәуірдегі Азаматтық заңды, Ахмет Джевдет Паша, Али Паша, Фуат Пашалардың наразылығы мен басқа да түрлі қиындықтарға қарамастан ислам заңына негіздей қабылдады және тікелей шарифат заңдарына бағындырды.

Республика кезеңі. Республика жарияланғаннан кейін құқық жүйесі, Ататүріктің принциптері және реформаларымен жедел жаңару дәуірін қайта бастан кешірді. Бұл кезеңде мемлекеттің ұстанымдары бойынша батыс елдерімен мәдени қарым-қатынас одан әрі нығая түсті. Түркияның латын әліпбиіне көшуі, түрік халқын батысқа одан әрі жақындатты. Әсіресе заң саласына жаңа ұғымдардың енуі жеделдетілді.

Түркия Республикасының қалыптасуының алғашқы жылдарында, көппартиялы демократиялық жүйеге көшкеннен кейін, түркиялық ғалымдар жаңа құқық құрылымын реттеу ісін жалғастырды. Қарқынды жұмыс нәтижесінде Осман Түрік мемлекетінің қалдықтарынан

ұлттық мемлекеттік жүйені қалыптастырды. Бұл жүйе адам құрылымы мен құқық құрылымдарын біріктіру үшін ұзақ қызмет етті. 1934 жылы «Түрік заңгерлер қауымдастығы» құрылып, «Түрік құқық лексикасы» атты еңбек жарияланды. 1935 жылы бұл қауымдастық «Түрік құқық институты», ал 1973 жылы «Түрік құқық қауымдастығы» деп өзгертіледі. Бұл қауымдастықтар мен институттар құқық тілінің және оның терминдерінің дамуы үшін ерен еңбек етті. Негізгі түрік заң тіліндегі терминдердің түрікшеленуі мен дамуы 1945 жылғы тіл революциясынан кейінгі конституцияда байқалады. Бұл құбылыс одан кейінгі 1952, 1961, 1982 жылдардағы қабылданған Атазандарда өз дамуын жалғастырды (Льюис, 2004: 428).

Республиканың алғашқы жылдарында ұлтшылдық, зайырлылық, заманауи, өркениет идеяларын ұстанған түрік мемлекеті, тіл саласында түрікшелендіру жұмыстарын қолға алды. Тілді ұлттандыру аясында сол кезеңдегі говорлар, диалектілер және тарихи мәтіндер дереккөз ретінде алынып, шет тілінен енген сөздерден тілді тазалау жұмыстары басталды. Заңгерлерді түрік заңының қарапайым халыққа түсініксіз болуы мазаламай қоймады. Алайда Республиканың алғашқы жылдарында бұл мақсат белгілі бір себептермен орындалмай қалды. Кірме сөздерден тазарту жұмыстары 1933-1934 жылдардағы жаһандану мен батыстану процесі кезінде даму шыңына жетті. Араб және парсы тілдерінен арылу ісі қарқынды жүрді. Алайда, мұндай жұмыстар еуропа тілдеріне

әсер ете алмады керісінше жаңа ұғымдар ене бастады. Әрине бұл жағдай құқық тілінде де көрінісін тапты. Әйтсе де, басқа салаларға қарағанда құқық тіліне батыс сөздерінің енуі аса қатты болмады. Бірақ араб, парсы тілдерінен де толық құтыла алмады, қазірдің өзінде құқық тіліндегі осман терминдерінің белсенді жұмсалуды бұған айқын мысал бола алады.

Қорытынды

Сонымен, түрік тіл білімінде өзіндік орны бар заң тілі мен терминдері өз бастауын өте ерте замандардан алады. Басқа қоғамдардағыдай, түріктерде де құқық түсінігі әлеуметтік және мәдени өзгерістерге байланысты өзгеріп отырған. Соған байланысты өзіндік стилі қалыптасқан. Әр тарихи кезеңдердегі құқық мәтіндері, терминдер жалпы түрік заң лексикасы басқа тілдерден енген сөздермен байып, толықтырылып отырған. Ұйғырлар заманында заң ана тілінде жазылса, ислам дінін қабылдағаннан кейін араб және парсы тілінің ықпалында болған. Танзимат кезеңінде әлеуметтік, мәдениет, білім т.б салаларында батысқа бет бұрыс орын алғанына қарамастан, құқық тілінде басымдылық бұрынғысынша араб, парсы тілдерінде болды. Республика кезеңінің алғашқы жылдары да айтарлықтай өзгеріс енгізе алмады. Алайда, кейінгі жылдарда Ататүріктің жаһандану саясаты біраз өзгеріс пен даму әкелді. Әсіресе оның реформасы, араб, парсы тілдерінің оқу бағдарламасынан шығарылуы сияқты өзгертулер өз нәтижесін берді.

Әдебиеттер

- Бхатия В.К. (1987) Заң тілі. – Лондон: Лангуидж тичинг. – 237 б.
 Данэт Б. (1985) Заң мәселесі. – Лондон: Академик пресс. – 347 б.
 Лакофф Р. (1990) Сөйлеу әсері. – АҚШ: Бэйзикбукс. – 225 б.
 Түрік тілінің сөздігі. (1992) ТДК Йайынлары. – Ыстамбұл: Миликт тесислери. – 552 б.
 Тайлан Э. (1982) Йаса сөзлүү. – Ыстамбұл: Себат матбасы. – 660 б.
 Зүлфикар Х. (1991) Терим сорумлары вэ терим йапма йоллары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынлары. – 452 б.
 Зүлфикар Х. (2006) Джумуриэт дөнеми терим чалышмаларына бир бакыш вэ сон дурум. – Ыстамбұл: Диван йайынэви. – 331 б.
 Йохансон Л. (1992) Түрік тілінің құрылымы. – Франкфурт: Гете унив. – 183 б.
 Үчок Дж. (2002) Мүмджү А., Бозкурт Г. Түрк хукук тарихы. – Анкара. – 290 б.
 Джафероглы А. (1934) Уйгурларда хукук вэ малие ыстылахлары. – Ыстамбұл. – 43 б.
 Льюис Б. (2004) Модерн Түркиенин доушы (ауд. Метин Кыратлы). – Анкара: Түрк тарих куруму. – 565 б.
 Ақйылдыз А. (2004) Османлы бюрокрасиси вэ модернлешме. – Ыстамбұл: Илетишим йайын. – 116 б.
 Коч Ю. (2000) Эркен дөнем Османлы хукукы: Йаклашымлар, Тэмел сорунлар. – Ыстамбұл: Түрк Йурду. – 409 б.

References

- Bhatia V.K. Language of the Law: State of the Art Article. – London: Language teaching, 1987. – 237 p.
- Danet B. Legal Discourse. Handbook of Discourse Analysis. – London: Academic press, 1985. – 347 p.
- Lakoff R.T. Talking power. – U.S.A: Basic books, 1990. – 225 p.
- Taylan E. Yasa Sözlüğü. - İstanbul: Sebat Matbaası, 1982. – 660 p.
- Zülfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991. – 452 p.
- Zülfikar H. Cumhuriyet Dönemi Terim Çalışmalarına Bir Bakış ve Varılan Son Durum. – İstanbul: Divan Yayınevi, 2006. – 331 p.
- Johanson L. Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten. – Frankfurt: Gate university 1992. – 183 p.
- Üçok C. Mümcü A., Bozkırt G. Türk hukuk tarihi. – Ankara, 2002. – 290 p.
- Caferoğlu A. Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları. –İstanbul, 1934. – 43 p.
- Lewis B. Modern Türkiye'nin doğuşu (çev. Metin Kıratlı). – Ankara: Türk tarih kurumu, 2004. – 565 p.
12. Akyıldız A. Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme. – İstanbul: İletişim yayın, 2004. – 116 p.
- Koç U. Erken dönem Osmanlı hukukı. – İstanbul: Türk yurdu, 2000. – 409 p.